

Epidroom

Enkele nagedachten

In: *De bedrieger bedrogen. Dromen in psychoanalyse en cultuur*. Sjef Houppermans, Mark Kinet & Marc De Kesel (red.) Antwerpen-Apeldoorn: Garant, 2012 p 281-292.

Mark Kinet

*...Terwijl de nacht een droom
Verzint die welig als onkruid
Groeit aan de slapen*

Vliegende start

Volgens Freud is de droom de hoeder van de slaap. In de loop van de nacht wordt er bijvoorbeeld op de deur geklopt. Prompt wordt deze prikkel ingewikkeld en worden er allerlei camouflerende doekjes om gewonden. Het vreemd voorwerp wordt in een mantel verpakt en in dromenland binnengesmokkeld om te vermijden dat het subtiele raderwerk van de slaap wordt verstoord. Idem dito voor een innerlijke prikkel. Zowel een stuwning van urine als van zaad zet de molen van de verbeelding in werking. Water gaat stromen, sluizen openen zich, overstroming kondigt zich aan. Of de slagboom gaat omhoog, het treincompartiment wordt een broeierig boudoir en in het venster van de nachtelijke trein weerspiegelen zich gretig de gelegenheidsminnaars.

Als het om honger of dorst, dan wel om diverse andere ‘onschuldige’ lichamelijke verschijnselen gaat wordt er weinig droomarbeid verricht. De aandrang komt nagenoeg onverhuld op de scène en er zijn weinig toneelattributen nodig om afleiding of verstrooiing te voorzien. We zien dit vaak in kinderdromen. Door regenweer gaat het uitstapje naar zee niet door. Het kind droomt van zandkastelen en vliegert dat het een lust is. Maar kinderen dromen ook akelige dromen, waarin kannibalisme, moord en doodslag alsook allerlei smeulige seksuele details en scenario’s verschijnen. Het is de sprookjeswereld van heksen en tovenaars, van feeën en boze wolven. Het neurotisch Boven-Ik ontstaat dan ook pas *na* de oedipale fase of na –meer neuropsychanalytisch bekeken- voldoende rijping van de hogere cortex.

Om het bewustzijn te bereiken dienen inhouden het geweten te passeren. Onder andere om die reden noemt Bion alle gedachten leugens. Volgens hem hebben we de waarheid net zo hard nodig als zuurstof. Maar zoals bekend zijn we niet in staat deze zuurstof te ademen in zijn

zuivere vorm. Met name wanneer agressieve of seksuele inhouden in het spel zijn wordt onder invloed van het rijpere Boven-Ik een heel assortiment aan maskerade en verhulling aangewend. De censuur schiet in actie. Hij knipt en plakt, verschuift en verdicht, schrappt en verbloemt. Bij de latere duiding wordt de aldus geregisseerde en geënceneerde droom in een omgekeerde beweging ontleed. Het is een poging deze droomarbeid ongedaan te maken. Finaal komen we dan uit op de navel of het mycelium van de droom. Het is een ondoordringbare en opake kern die paradoxaal op de droom juist zijn mythopoëtische stempel had gedrukt.

De dagdroom blijft anderzijds zijn kinderlijk karakter behouden. Hij neemt vanaf puberteit en adolescentie de fakkel van het kinderspel over. De meesten onder ons vinden er ook in het verdere leven hun toevlucht. Zijn werkingsprincipe is eenvoudig want manifest en macroscopisch wensvervullend. Narcistische of seksuele maar ook agressieve primeren. We dromen van maatschappelijk succes, amoureux welslagen, zien onze vijanden in het zand bijten en onze concurrenten smadelijk ten onder gaan. De gelijkenissen tussen ieders dagdromen zijn treffend. Blijkbaar dromen we inderdaad allemaal van hetzelfde. Toch zouden we van schaamte in de grond zinken moesten deze scenario's in Technicolor in een bioscoop worden vertoond. Hoeveel moeite doen we immers niet om deze hardnekkige kinderlijke fantasieën aan het gezicht te onttrekken?

In de symptoomvorming speelt anderzijds eenzelfde logica als in de droom. Er is de driftwortel (modern: affect of *arousal*) die ontspringt uit het lichaam. Hij dringt als een splinter de psyche binnen en lokt onmiddellijke afweerreactie uit. Het is de *actueel* pathologische kern van het symptoom. Hij oefent op 'stomme' wijze een verstorend effect uit op het psychosomatisch functioneren. Wanneer hij tot het bewustzijn doordringt produceert hij automatische of traumatische angst. Pas in een (logische en chronologische) tweede tijd van *psychopathologie* wordt hij door psychische bewerking aan beeld- en woordvoorstellingen gebonden. Zo vormt zich het symptoom als symbolisch-imaginaire enveloppe rond dit reële. Freud vergelijkt het proces met de oester die middels haar parelmoer laagjes rond de zandkorrel vormt.

Dit parelmoer verwijst dan op haar beurt naar de vroegkinderlijke processen die aan *alle* psycho(patho)logie ten grondslag liggen. Als de baby in totale afhankelijkheid want fysiologische onrijpheid wordt geboren is daar de parelmoeder die dankzij haar *primary maternal preoccupation* in het nodige verlengstuk van de baarmoeder voorziet. Ze is (in niet geringe mate om evolutiebiologische redenen) in staat *van en tot* genade. In een cartesiaanse parafrase: '*Elle pense, donc je suis*'. Door haar alfa-functie of rêverie slaagt ze erin rauwe inhouden te helpen verteren. Zij zorgt immers voor een *basso continuo* van moedertaal en ook anderszins voor een in goede en kwade dagen volgehouden cocktail van spiegeling en markering. Aan de hand hiervan komt aldus in *joint (ad)venture* (inter)subjectiviteit tot stand. Het is Winnicott's '*There is no such thing as a baby*'. De baby kan niet los gezien of gedacht worden van de moeder. Het onbewuste dat zich vormt is steeds resultante van deze ontmoeting met de eerste grote Ander. In het Engels klinkt de laatste een stuk meer treffend: *Big (M)Other*. Los van alle abstractie en intellectualisme is deze sequens de eenvoudige boodschap die vervat zit in de fameuze lacaniaanse slogan '*L'inconscient, c'est le discours de l'Autre*'. Het onbewuste is daarbij gemeenschappelijke creatie van wat James Grotstein '*the thinking and dreaming couple*' noemt. Dit duo is *nota bene* prototypisch voor het latere analytische koppel met haar zo kenmerkende '*conversations at the frontier of dreaming*' (Thomas Ogden).

De droom van Freud

Nog volgens Freud is de droom een verholde uitdrukking van een verdrongen wens. Gezien zijn eigen dromen, zijn briefwisseling en zijn diverse min of meer idolatrische vs iconoclastische biografieën is het niet verwonderlijk dat Oedipus erin de hoofdrol speelt. ‘Gouden Sigi’ was voor zijn moeder het 8^e wereldwonder. Binnen het gezin genoot hij een hoogst bijzonder VIP statuut en moest iedereen (ook letterlijk) plaats voor hem ruimen. Een vader van grootvaderlijke leeftijd en een halfbroer die leeftijdgenoot was van Freuds veel jongere moeder zijn enkele componenten van een familiaal *imbroglio* dat ongetwijfeld zijn verbeelding heeft geprikkeld en/of op de proef gesteld. In deze context *What you see is not what you get!* Er was veel ambivalentie tegenover zijn nu eens vernederende, dan weer vernederde vader, een uitgesproken incestueus tropisme zowel tegenover moeder, schoonzus Minna als dochter Anna en het tomeloos verlangen van de *conquistador* zich een eigen (rooms?) rijk te veroveren.

In zijn brieven en teksten zijn de verwijzingen dan ook *legio* naar een Rome dat symbool staat voor een Moeder-Aarde waarin hij tot in de eeuwen der eeuwen zijn vlag lijkt te willen planten. Geheel de psychoanalyse kan in die zin beschouwd worden als Freuds meest uitgewerkte droom. Ze is de meesterlijk verholde uitdrukking van zijn wens alle concurrentie uit de weg te ruimen en de wereld van wetenschap en cultuur te monopoliseren. Als geluk (zoals Freud stelt) inderdaad de verwezenlijking is van kinderdromen, moet hij lange tijd zielsgelukkig zijn geweest. De eerste helft van de 20^e eeuw was de psychoanalyse inderdaad zo corrosief geworden dat ze de maatschappelijke, wetenschappelijke en culturele wereld met haar ‘universele zuur’ wist te doordesemen. Maar vanuit zijn graf moet Freud momenteel met Argusogen aanschouwen hoe evolutie- en neurobiologie zijn allesoverheersende invloed hebben overgenomen.

De wens is anderzijds de vader van de gedachte. Als we zijn teksten en gevalsbeschrijvingen lezen botsen we regelmatig op Freuds niets of niemand ontziende *Hineininterpretierung*. Blijkbaar is een sigaar alleen voor *hemzelf* gewoon een sigaar. Oppervlakkige verklaringen voor allerlei *eigen* klachten en symptomen (die hij in zijn correspondentie ten beste geeft) contrasteren sterk met vaak erg vergezochte seksuele c.q. polymorf perverse interpretaties van die van anderen/zijn patiënten. Freud haalt vaak al zijn overredingskracht boven om met behulp van een gans arsenaal aan mythologische en/of literaire en/of wetenschappelijke referenties de lezer c.q. patiënt van allerlei vermeend latente betekenissen te overtuigen. Maar een hamer ziet overal nagels. Heel wat critici (ook *binnen* de psychoanalytische wereld) wijzen op de freudiaanse *pseudohermeneutiek* waarbij er dikwijls meer sprake is van suggestie (zoal niet indoctrinatie) dan van interpretatie.

De hedendaagse psychoanalyse hecht vaak niet zo veel belang meer aan het seksuele en het oedipale. Dit is zeer merkwaardig. Het is en blijft immers precies het seksuele (in zijn brede freudiaanse betekenis van het lustzoekende) dat de mens ‘in zijn ongeluk’ (zoal niet tot de dood) drijft. In bepaalde manifeste gedragingen zoals bijvoorbeeld roken e.a. (genot)middelenmisbruik, overgewicht, internet-, game- en seksverslaving maar ook in allerlei ander *exces* zit precies het menselijk vermogen zich te verwijderen van de natuur en over een bepaalde grens of wet te gaan. Dit is constitutief voor een duizelingwekkende vrijheid waartoe de mens volgens Sartre is veroordeeld. De motto’s ‘ieder zijn Ding’ en ‘ieder

diertje zijn pleziertje' leiden ons wezenlijk op een weg *tegen* de gezondheid en *tegen* de aanpassing. Deze worden immers stelselmatig polymorf geperverteerd.

Op zijn beurt is het oedipuscomplex in zijn verschijningsvorm zeker cultureel variant, maar als complex dat (o.a. tussen ouders en kinderen) de verhouding op vlak van macht, lust en genieten regelt *blijft* het voor de actuele psychoanalyse *koevoet* voor triangulatie, depressieve positie en seksuering. Het is een structurerend of civiliserend proces dat het kind confronteert met grenzen en met verlangens waarvan het *niet* het middelpunt is. Hoezeer we ook door transgressieve neigingen worden doorspookt, slechts een beperkt (fallisch) genieten is genietbaar. Niet het Ding met hoofdletter, maar slechts de (kleine) dingen des levens kunnen ons een voorbijgaand en beperkt geluk te verschaffen.

Binnen het oedipuscomplex boordt het *neen* van de Vader het grenzeloos genieten van de grote Ander af. Het heeft in die zin niet alleen een verbiedende, maar evenzeer een beschermende functie. Alleen dit 'neen' werpt een dam op en beschermt ons tegen het moederlijk Ding. Het is de pacificatie die uitgaat van de *wet* waarvan Goethe zegt: '*In der Beschränkung zeigt sich erst der Meister/und das Gesetz nur kann uns Freiheit geben*'. Maar ook een psychoanalyse die deze realiteit blijft erkennen opent de geest voor de *gehele* psychische ervaring en wil al lang niet meer *mordicus* dergelijke (in hun brede betekenis) seksuele en/of oedipale thema's bloot leggen. Dit heeft zowel te maken met veranderingen binnen de psychoanalyse als met de actuele postmoderne cultuur waarvan ze deel uitmaakt.

Dromen na Freud

Net zo min als de fysica gestopt is met Newton is de psychoanalyse inderdaad niet geëindigd met Freud. De psychoanalyse wordt inmiddels toegepast bij heel wat andere dan de 'klassieke' psychoneurotische indicaties. Kinderen, koppels, groepen en instituties worden bestudeerd vanuit een psychoanalytisch dispositief. Tot de behandeling van bijvoorbeeld autisme, psychosomatiek, verslaving, perversie/neoseksualiteit en ernstige persoonlijkheidsstoornissen kan de psychoanalytische benadering een werkzame bijdrage leveren. Zij hanteert voor dit alles ondertussen vaak ook een heel andere setting of kader. Psychoanalytische babyobservatie, speltherapie, groepspsychotherapie en klinische psychotherapie leveren extra onderzoeksinstrumenten en zorgen voor een ander therapeutisch impact. De sofa, de droom en de vrije associatie worden al lang niet meer als de enige Koninklijke wegen naar Rome beschouwd.

Zo wordt tegenwoordig groot belang gehecht aan de totale overdrachtssituatie met haar voortdurende modulaties van het overdrachts-tegenoverdrachtscontinuüm. Het faciliteren van symboliserende processen speelt een essentiële rol. Het is een uitgemaakte zaak dat we niet alleen lustzoekend zijn maar ook objectzoekend. Zelfverwezenlijking op vlak van liefde, arbeid en spel veronderstellen niet alleen een optimale libidinale huishouding maar ook mentalisatie, integratie, cohesie en coherentie. Het principe van de vrij vlottende responsiviteit verruimde dat van de vrij vlottende aandacht van de psychoanalyticus. *Still face* onderzoek illustreert op spectaculaire wijze het onmiddellijk catastrofaal impact van een moeder die ophoudt het innerlijk van haar baby te spiegelen. Ook hoort de psychoanalyticus zich niet te laten (mis)leiden door theoretische a priori's. Bij de ontmoeting geldt het motto '*throw away the book*'. Om plaats te maken voor het onbewuste weten in hoofde van de patiënt hanteert de psychoanalyticus een socratische *docta ignorantia*. Hij is 'zonder

herinnering en verlangen' of 'in O' (Bion), dan wel identificeert hij zich nu eens met het object kleine a om *er* dan weer (gedreven door het 'verlangen van de analyticus') voor te gaan (Lacan).

Terwijl Freud zich liet inspireren door toenmalige (vooral natuur)wetenschappelijke premissen drukten inmiddels zo uiteenlopende inspiraties als het structuralisme en de linguïstiek, de ontwikkelingspsychologie en *infant research*, de ethologie en het gehechtheidsonderzoek, evolutie- en neurobiologie hun beslissende stempel op het psychoanalytisch gedachtegoed.

Volgens deze respectievelijke optieken ligt ons zwaartepunt niet in het *endon* of intern maar evenzeer bij de Ander van taal en cultuur die ons voorafgaan en waaraan we als subject onderworpen zijn. We zijn gemaakt van tellen en van vertellen en het menselijke vergt cijfers en *ontcijfering*. Psychoanalyse is de wetenschap van het particuliere waarbij de betekenaar steeds moet begrepen worden in de diachrone context van zijn levensgeschiedenis en de synchrone context van de psychoanalytische spreekruimte. Reeds in de baarmoeder en in de neonatale periode spelen omgevingsinvloeden hun beslissende rol in onze psychische en neuronale ontwikkeling. Niets (zoog)dierlijks is ons vreemd en al worden we door taal en cultuur gedenatureerd toch drukt het voortalige gehechtheidsysteem zijn beslissende stempel op onze psychosomatische draagkracht en stressbestendigheid. Ook in ons brein tenslotte is verdeeldheid troef. Ze hangt samen met de linker- en rechterhemisferische lateralisatie en met de evolutionaire meerlagigheid van ons triune reptielen-, zoogdieren- en hominide brein. Is het dan verwonderlijk dat zich onder onze hersenpan een *vat vol tegenstrijdigheden* bevindt?

Neocortex en bewustzijn zijn ook in dit laatste perspectief slechts een dunne schors waaronder de ontelbare jaarringen van de (hersens)stam sporen dragen van steeds wisselende klimatologische e.a. omgevingsinvloeden. Expliciet en autobiografisch geheugen zijn maar een magere weergave van een verleden dat zich buiten ons medeweten in ons impliciet en procedureel geheugen heeft genesteld. Anderzijds veroorzaakt het laatste bepaalde plooien die mits nauwkeurig onderzoek steevast in onze verhouding tot de Ander zijn terug te vinden. Willens nillens kunnen ze er dan menig probleem teweeg brengen en het kan dan ook erg behulpzaam zijn hun pathogene impact te *ontmijnen*. Het is overigens opmerkelijk dat al deze nieuwere psychoanalytische inzichten tot op heden relatief weinig tot de maatschappelijke en wetenschappelijke cultuur zijn doorgedrongen. Voor- en tegenstanders blijven er zich daarentegen enkel op een (ook door henzelf voorbijgestreefde) *vroege* Freud en Lacan inspireren.

Dromen in het gedrang

Naast de grap, de faalact, het symptoom, het ageren of de overdracht blijft de droom welteverstaan ook vandaag nog een van de belangrijkste *kieren* waarlangs iets van het onbewuste kan verschijnen. Het is vooral via dergelijke openingen dat we die innerlijke/infantiele/diepere wereld met zijn louter associatieve logica kunnen betreden. De imaginaire heelheid en pseudosoevereiniteit van het Ik worden dan even doorbroken. We vangen er een glimp op van dat vreemde in ons wat paradoxaal precies onze meeste intieme kern uitmaakt. Het is in een lacaniaans neologisme de *extieme* kern van ons wezen. Ze is een onafscheidelijke legering van binnen en buiten. Ze is tevens product van een

overgedetermineerde en me-anderende historiciteit die zich van het rechttoe rechtaan van de natuurlijke oorzakelijkheid onderscheidt.

Het (vermogen tot) dromen wordt door het psychoanalytisch proces zeker gestimuleerd. Het is er voor beide partijen dan een mettertijd uiterst vruchtbaar te maken geschenk uit de hemel. Een hard bewijs dat de overdracht geïnstalleerd en het proces van start is gegaan, wordt vaak geleverd door de eerste droom waarin de analyticus (al dan niet verhuld) figureert. In moderne (bioniaanse) opvattingen is psychoanalyse *dromen met vereende kracht* door protomentale inhouden te *coaten*, samen te verteren en de weg naar inhoudelijke elaboratie (voor) te bereiden. De droom kan diverse therapeutische ontwikkelingen illustreren of prefigureren. Zich herhalende dromen illustreren vaak hardnekkige pogingen traumatische en/of ongementaliseerde inhouden aan voorstellingen te binden en verraden dan (zoals het kinderspel en via de ervoor typische passief-actiefomkering) pogingen tot bemeestering.

Wel komt het *vermogen* tot dromen momenteel misschien enigszins in het gedrang. In de psychiatrische en de klinisch psychotherapeutische praktijk lijken zich binnen de psychopathologie alleszins *verschuivingen* voor te doen. Deze leiden weg van de klassieke psychoneurose naar een meer narcistisch in de zin van pre-oedipaal register van ernstige persoonlijkheidsstoornissen, ageergedrag en middelenmisbruik. Het aanvankelijk psychoanalytisch model van onbewuste, in de kindertijd wortelende conflicten wordt daarbij meer en meer aangevuld door een *defectmodel* waarbij voor het psychisch welzijn essentiële vermogens als basisveiligheid en -vertrouwen, integratie en mentalisatie zich onvoldoende zouden hebben ontwikkeld. Een typische actuele droom is dan een man die vertelt dat hij binnendringt bij de buurvrouw, haar vastbindt aan het ledikant en haar met de penis en andere dildo's bewerkt, zodat de analyticus opmerkt: je droomt dat een eenhoorn binnendringt in de tuin, dat hij vleugels krijgt waarmee hij naar de toren vliegt om er dan rond te dollen, met zijn hoofd beukend tegen vleeskleurige luiken.

Vandaag wordt psychotherapeutisch vaak met *droomequivalenten* gewerkt. Zo gebeurt het regelmatig dat ik na een (al dan niet geëlaboreerde) acting-out van de patiënt(e) vraag: 'Stel dat je dit alles had gedroomd. Laat dan bij de verschillende elementen eens je gedachten de vrije loop?' Dit lukt welteverstaan alleen bij de 'gevorderden'. Ook ageren is een formatie van het onbewuste en bevat een vraag naar vertaling vanwege de Ander. Er komen dan bepaalde inhouden *live on stage* op voorwaarde natuurlijk dat we bereid en in staat zijn ze erin terug te vinden. Ander voorbeeld is wat zich in de spelkamer afspeelt. Ook daar wordt onbewust iets in scène gebracht en treden de (droom)processen van verschuiving, verdichting en symbolisatie in hun mengeling van verhulling en onthulling in werking.

Tenslotte wil ik hier de expressieve therapie en het creatief atelier vermelden. In een klinisch psychotherapeutisch milieu bereiden ze in belangrijke mate de weg voor het eigenlijke (verbale) psychotherapeutische werk. De collage c.q. de tekening of schilderij die er gemaakt wordt ontwikkelt zich in toenemende mate tot een spontane en ongeunstelde uitdrukking. Zoals bij de droom is de patiënt(e) de auteur zonder evenwel te weten of zich bewust te zijn wat zijn vondsten (allemaal) betekenen. Door vrije invallen kunnen dan impliciete en/of onbewuste betekenissen geëxpliciteerd worden. Bovendien zijn de werken uit het expressief of kunstatelier vaak een dankbare (want voor iedereen zichtbare) illustratie van de per definitie onzichtbare mentale processen en inhouden. Zo denk ik aan een patiënt die binnen het kunstatelier eerst een CD rekje bouwde, enkele maanden later een rudimentair landschap schilderde met de wolk volgend op een ontploffing aan de horizon en naar het

einde van de behandeling een doodlopende straat waar zich een vechtend/vrijend (?) koppel op de grond bevond voor een aanstormende vrachtwagen...

Gedaan met dromen?

In deze reeks werd pas nog een editie aan het nieuwe onbehagen in de cultuur gewijd. Na de dood van God zijn we in een postmodern tijdperk gekomen dat het moet stellen zonder (ook seculiere) religieuze structuur. Het is afgelopen met idolen en idealen. Alle hiernamaals is afgeschaft, elke utopie is dystopisch. Er is een verlies van zin die gevolg is van het einde van de Grote Verhalen met hun autoriteit, traditie en houvast. Het is elk voor zich en we moeten het voortaan doen met het hier en nu van de aarde. Daar heerst echter de gemondialiseerde mallemolen van het kapitalisme die de mens tot *consumens* herleidt. We zitten allemaal in het helse ritme van haar blinde machine gevangen. Het is een anoniem en ontmenselijkend proces-zonder-subject want onze wereld is volgens Heidegger bovendien een wereld van techniek en van technologie geworden. Resultaat is een oncontroleerbare *rat race* van groei en expansie zonder te weten waarom en naar waar. We zitten in de greep van een op hol geslagen dynamiek zoals een gyroscoop die aan grote snelheid om haar as moet blijven draaien of zoals een fietser die moet blijven trappen en dus *vooruit* moet gaan gewoon om niet stil of om te vallen.

De antiautoritaire beweging van 1968 was een bewuste en vrijwillige keuze voor de marge en tegen de goegemeente, van de jongeren tegen de ouders/-en maar ook van de kleine man (en de vrouw!) tegen de grote menen. Het was de jeugdcultuur in een sfeer van emancipatorische bevrijding. Maar sindsdien is de jongerencultuur dominant en de hysterie van de avant-garde een must geworden. We gebruiken onze jeugd om geld te verdienen en ons geld om jong te blijven. Oma gaat voor borstvergroting, opa gaat voor drummer en de overgrootouders ontpoppen zich bij wijze van spreken tot *Benidorm Bastards*. De tijd waarin de pastoor de mensen 'dom' en de notaris de mensen 'arm' hield is voltooid verleden maar onheilsprofeten waarschuwen voor een evolutie van de Vader naar kwader. Onder het plaveisel het moeras. De veiligheid en het houvast die de familie kon bieden maakt meer en meer plaats voor het *kijken* naar '*Familie*'. De beeldcultuur heeft ons met drank en chips weggeduwd in luie zetels van waaruit elk gesprek is verstomd. En we hebben nog slechts één gebod waarnaast alle vroegere ge- en verboden verbleken: Geniet!

Massamedia en cyberspace leggen ondertussen een waas van dromen over de werkelijkheid. Informatica is de grootste barrière die ooit tussen mens en wereld werd opgeworpen. We kunnen over de oceanen navigeren zonder nat te worden en spelen zonder onszelf te kwetsen. De computer maakt als een toverdoos of als een droommachine (Timothy Leary) onze gedroomde identiteit waar. Het reële verdwijnt en de werkelijkheid wordt omgekeerd een obstakel voor almachtig plezier in de virtuele wereld. In een inleiding tot de hedendaagse literatuur stelt Philip Roth dat het niet langer een uitdaging is fictie maar de *realiteit* te beschrijven. Zelfs de schrijver heeft hiervoor stilaan *woorden tekort*.

Zin en betekenis zijn geen gegevenheid meer, maar we moeten ze *zelf* geven. Het is de befaamde vrijheid waartoe we sedert Sartre zijn veroordeeld. Natuurlijk hebben we allemaal bepaalde (goede of minder goede) kaarten gekregen. Het maakt echter groot verschil welk spel we ermee spelen en wat we van deze en andere werkelijkheid maken. Graag eindig ik dan ook met een

Rondeel

*'s Morgens noem ik de nacht een gesloten schelp
En de dag de trage golfslag van een rivier die ik ken.*

*Dan betast ik de dingen. Voorzichtig beweeg ik mij
Tussen het bed en de kast, zet ik een eerste stap.*

*Het is als een bal aan het rollen gebracht:
Zonder uitwendige kracht komt deze daad*

*Voor de rest van de dag niet tot stilstand.
Het stopt nooit. Aan de hand van de tijd*

*Kies ik uit ontelbare mogelijkheden
Deze werkelijkheid:*

*'s Morgens noem ik de nacht een gesloten schelp
En de dag de trage golfslag van een rivier die ik ken.*